

KISHI MEKTEP BALALARI UQIPLILIKLARIN QALIPLESTIRIWDIŃ PSIXOLOGIYALIQ TIYKARLARI.

Jaqsımuratova Guljamal Mustapaevna

Ájiniyaz atındađı NMPI Magistratura bólimi «Pedagogika hám psixologiya»
qánigeligi 2-kurs magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11083671>

Annotociya. Maqalada baslawish klass oqıwshılarınıń uqıplılıqları haqqında hám onıń oqıw barısında qalıplestiriwdiń psixologiyalıq shárt-sharayatlardı óz sáwleleniwini tapqan.

Gilt sózler: Qábiletlik, zeyin, danıshpanlıq, baslawish klass, psixologiyalıq ózgeshelik, qızıǵıwshılıqlar, rawajlanıw.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF ABILITIES OF JUNIOR SCHOOL CHILDREN.

Abstract. The article is about the abilities of elementary school students and the psychological conditions of their formation in the process of learning.

Key words: Ability, intelligence, wisdom, elementary school, psychological development, enthusiasm, development.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.

Аннотация. В статье речь идет о способностях учащихся младших классов и психологических условиях их формирования в процессе обучения.

Ключевые слова: Способности, интеллект, мудрость, начальная школа, психологическое развитие, энтузиазм, развитие.

Uqıplılıq — bul shaxstıń belgili xızmettiń talap-larına juwap beretuǵın hám onı tabıslı túrde orınlap shıǵıwınıń shárti bolatuǵın jeke — psixologiyalıq ózgeshelikleri bolıp esaplanadı.

Hárqanday oqıw xızmeti oqıwshınıń bir ǵana uqıplılıǵın kórip emes, al bir qatar óz-ara baylanıslı uqıplılıqlardı salıstırıw arqalı balada qanday uqıplılıqlardıń durıs qalıpleskenligin biliw mumkin. Pedagog-xızmetkerler ásirese baslawish klass oqıwshılarınıń hár qanday ózgesheliklerin biliwdiń áhmiyeti oǵada ullı. Oqıwshınıń baslawish klass waqtınan qanday uqıplılıqlarǵa iye ekenligin biliw aldaǵı waqıtta oqıwshıǵa tálim-tárbiya beriwdiń sıpatın asıratuǵınlıǵı nızamlı nárese bolıp esaplanadı. Sebebi qaysı pedagog xızmetker bolsada balada bar uqıplılıqlardı álbette esapqa alǵan halda qatnas jasaydı. Eger oqıwshınıń qanday uqıplılıqlarǵa iye ekenligin bilmew olar menen qatnas jasawdı bir qansha qıyımlastırıw sózsiz.

Qanday da bir ayırım uqıplılıqtıń kemshiligi, bosań rawajlanıwı basqa uqıplılıqlardıń kúshli rawajlanıwı esabınan tolıqtırılıwı múmkin. Uqıplılıqlardıń arasin tolıqtırıwdıń usı qásiyeti oqıw xızmetiniń hár qıylı túrlerin meńgeriw, kásip tańlaw ushın anaǵurlım keń múmkinshilikler beredi. Ayırım uqıplılıqtıń bolmawın tıyanaqlı oqıw, tabanlılıq, qattı kúsh jumsaw menen de tolıqtırıwǵa boladı.

Baslawish klaslarda uqıplılıqlar tek tiyisli oqıw-tárbiya xızmetleri procesinde qalıplesedi, demek, júzege shıǵadı. Oqıwshını xızmette baqlamay turıp, onda uqıplılıqtıń bar yamasa joq ekeni tuwralı pikir aytıwǵa bolmaydı. Eger de bala eń bolmaǵanda muzıkalıq xızmettiń eń ápiwayı formaları menen shuǵıllanbaǵan, oǵan mu-zıka úyretilmegen bolsa, onda muzıkaǵa degen

uqiplılıq tuwralı sóz etiw mumkin emes. Tek usı tálim-tárbiya beriw procesinde ǵana onıń uqiplılıqları qanday ekeni, onıń muzikalıq ırǵaqtı seziwi, muzikalıq este saqlawı tez hám ańsat yama-sa áste-aqırın hám zorǵa qalıplesip baratuǵını málim boladı. Oqıwshı anaw yamasa mınaw xızmetke uqiplılıqlı bolıp tuwılmaydı, onın, uqiplılıqları onıń ómiri dawamında, tálim-tárbiya alıwıń tásiiri astında durıs shólkemlestirilgen tiyisli oqıw xızmetinde qalıplesedi, júzege keledi, qalıplesedi, rawajlanadı. Basqasha etip aytqanda, uqiplılıq— tábiyiy emes, al túrmisliq qásiyet bolıp esaplanadı.

Uqiplılıq, bilimler, sheberlikler, kónligiwler menen tıǵız baylanısqa bolatuǵının átap kórsetiw lazım. Bir jaǵınan, uqiplılıqlar bilimlerden, sheberliklerden, kónligiwlerden ǵárezli boladı — bilim-lerdi, sheberliklerdi, kónligiwlerdi iyelew procesinde uqiplılıqlar rawajlanadı.

Ekinshi jaǵınan, bilimler, sheberlikler, kónligiwler uqiplılıqlardan ǵárezli boladı — uqiplılıqlar tiyisli bilimlerdi, sheberlik-lerdi, kónligiwlerdi tezirek, ańsatıraq, bekkemirek hám tereńirek iyelep alıwǵa múmkinshilik beredi. Máselen, metamatikalıq bilimlerdi, sheberliklerdi hám kónligiwlerdi iyelep alıw procesinde matematikalıq este saqlaw, geometriyalıq keńislikti kóz aldına keltiriw uqıwı, logikalıq oylaw uqıwı hám taǵı basqada sıyaqlı uqiplılıqlar rawajlanadı.

Basqa jaǵınan, jaqsı matematikalıq este saqlaw, logikalıq oylawǵa uqiplılıq bolǵan jaǵdayda matematika tarawında bilimlerdi, sheberliklerdi hám kónligiwlerdi ańsatıraq, tezirek jáne tabıslıraq iyelep alıwǵa múmkinshilikler boladı.

Biraq, uqiplılıqlardı hám bilimlerdi, sheberliklerdi, kónligiwlerdi bara bar dep qarawshılıq qáte boladı. Bilimi jetispewshilikti yamasa shalaǵaylıqtı uqıplıqsızlıq dewge bolmaydı. Balanıń az biliwıne, shalama - shekki bilimlerine, ol zárúrli bilimlerge hám sheberliklerge iye emesligine tiykarlana otırıp, oqıwshıda uqiplılıqlar joq dep asıǵıs hám ústirtin juwmaq shıǵaratuǵın muǵallım qattı qátege jol qoyadı.

Tábiyiy, tuwma faktorlar uqiplılıqlardı rawajlandırıwda qanday da bir rol atqara ma degen soraw payda bolıwı mumkin. Haqıyqatında tálim-tárbiya beriw, adamnıń túrmis hám xızmet shárayatları onıń uqiplılıqların aktiv túrde qalıplestiredi. Biraq bul tábiyiy, biologiyalıq faktorlar uqiplılıqlardıń qalıplesiw procesinde ulıwma heshqanday rol atqarmaydı, degendi bildirmeydi.

Psixolog ilimpazlar uqiplılıqlardı rawajlandırıwıń aldın ala tábiyiy shártleri retinde tábiyiy, biologiyalıq faktorlar belgili bir rol atqaratuǵının moyınlaydı. Uqiplılıqlardı rawajlandırıwıń bunday aldın ala tábiyiy shártlerin olar zeyin dep ataydı.

Zeyin — adamlar arasındaǵı jeke tábiyiy ayırmaslıqlardı júzege keltiretuǵın miydiń nerv sistemasınıń analizatorlardıń geypara tábiyiy anatomiyalıq, fiziologiyalıq ózgeshelikleri bolıp esaplanadı.

Álbette zeyin uqiplılıqlardıń qalıplesiw hám rawajlanıw processine tásir jasaydı. Basqa barlıq teń shárayatlar bolǵan jaǵdayda usı xızmet ushın qolaylı zeyinniń bolıwı uqiplılıqlardıń tabıslı qalıplesiwine járdem beredi, olardıń rawajlanıwın jeńillestiredi.

Kóriw hám esitiw analizatorlarınıń geypara tábiyiy ózgeshelikleri zeyinge jatadı. Sonday-aq, nerv sistemasınıń tipologiyalıq qásiyetleri zeyinler sıpatında kózge túsedı. Waqıtınsha nerv baylanıslarınıń payda bolıw tezligi, olardıń bekkemligi, dıqqattı qattı jámlew, nerv sistemasınıń shıdamlılıǵı, aqıl jaǵınan jumıs islewge uqiplılıq usı tipologiyalıq ózgeshelikler de ǵárezli boladı.

Házirgi waqıtta tipologıyalıq qásiyetler (nerv processleriniń kúshi, teńbe-teńligi) ulıwma nerv sistemasın sıpatlap beriwı menen bir qatarda olar miy qabıgınıń (kóriw, esitiw, háreket etiw hám t. b.) geypara tarawlarınıń jumısın pútkilley basqasha «tip sıpatlay alatuǵını anıqlanǵan.

Sonday-aq, birinshi hám ekinshi signal sistemalarınıń rawajlanıw dárejesin jáne óz-ara baylanısın zeyinler sıpatında qaraw tiyis. Signal sistemalarınıń óz-ara qatnaslarınıń ózgesheligine qaray I. P. Pavlov joqarı nerv xızmetiniń ush arnawlı insanlıq tipin: birinshi signal sisteması belgili dárejede basım bolatuǵın kórkemlik tipin: ekinshi signal sisteması belgili dárejede basım bolatuǵın pikirlew tipin: signal sistemaları belgili dárejede teńbe-teń bolatuǵın ortasha tipin dep ayırıp shıǵarǵan edi. Kórkemlik tiptegi adamlar ushın tikkeley tásirlerdiń ayqınlıǵı, qabıl etiwdiń hám yadtıń obrazlılıǵı, qızǵınlıq tásirliklik xarakterli boladı. Pikirlew tipindegi adamlar talqılawǵa hám sistemalaştırıwǵa, ulıwmalastırıp, abstrakt pikirlewge beyim boladı.

Zeyinlerdiń ózinde uqıplılıqlar bolmaytuǵının hám olardıń rawajlanıwına kepil bola almaytuǵının es-te saqlaw tiyis. Zeyinler — bul tek uqıplılıqlardıń qalıplesiw shártleriniń biri boladı. Bir de adam tiyisli xızmet penen kóp hám tabanlı túrde shuǵıllanbastan, qanday qolaylı zeyinge iye bolsa da, eń kerekli sazende, súwretshi, matematik, shayır bola almaydı. Turmısta oǵada qolaylı zeyinge iye bolǵan adamlar óz múmkinshiliklerin túrmısta hesh qanday iske asıra almaǵanı, eger de olardıń túrmısı basqasha qalıplesken waqıtta ózleri úlken tabıslarǵa erisiwı múmkin bolǵan tap usı xızmettiń ózinde áytewir bir atqarıwshılar bolıp qala bergeni tuwralı mısallar kóp. Kerisinshe, hátte jaqsı zeyin bolmaǵan jaǵdayda da qanday da bir xızmetke kúshli hám túraqlı qızıqqan jáne beyim bolǵan miynet súygish hám tabanlı adam onda belgili bir tabıslarǵa erise aladı.

Oqıwshılarda hár bir uqıplılıqqa óziniń belgili bir zeyini sáykes keledi, dep esaplawǵa bolmaydı. Zeyinler kóp mani-ly boladı. Bul birden-bir zeyinniń tiykarında hárqıylı uqıplılıqlar tárbiyalanıp shıǵıwı itimal, degendi bildiredi. Máselen, háreketlerdiń tezligi, sarraslıǵı, názikligi hám shaqqanlıǵı sıyaqlı zeyinniń tiykarında túrmıs hám xızmet shárayatlarına qaray gimnastın denesiniń tez hám óz-ara baylanıslı háreket etiw uqıbı da, xirurgtıń qol háreketleriniń názik jáne sarras bolıw uqıbı da, skripka shertiwshi adam barmaqlarınıń tez hám bir qalıpte háreket etiw uqıbı da tárbiyalanıp shıǵıwı itimal.

Baslawısh klass oqıwshılarınıń ayırım uqıplılıqları ele onıń quramalı oqıw xızmetti tabıslı orınlap shıǵıwına kepil bola al-maydı. Oqıwshıda rawajlanǵan formanı hám reńdi názik qabıl etiwshilik ele onı súwretshi ete almaydı. Oǵada jaqsı muzikalıq esitiw ózinen ózi sazendeni dórete almaydı. Hárqanday xızmetti tabıslı meńgeriw ushın birlikti dúzetuǵın ayırım, bólek-bólek uqıplılıqlardıń belgili dárejede birigiwi, sapalıq jaqtan ózine tán bir pútinlik, sintez yamasa, aytatuǵını sıyaqlı, uqıplılıqlar ansambli zárúr boladı.

Oqıwshılardaǵı hárqıylı dárejede uqıplılıqlardı úyreniw hám dóretiwshilik úyreniw ayırıp shıǵaradı. Úyreniw uqıplılıqları xızmetti orınlawdıń burınnan belgili bolǵan ózlestiriw, bilimlerdi, sheberliklerdi hám kónligiwlerdi iyelew menen baylanıslı boladı. Dóretiwshilik uqıplılıqlar jańa, tup nusqa ónimdi dóretiw, xızmet-ti orınlawdıń jańa usılların tabıw menen baylanıslı boladı. Máselen, usı kóz-qarastan matematikanı ózlestiriw, úyreniw, uqıplılıqların hám dóretiwshilik matematikalıq uqıplılıqlardı ayırıp shıǵaradı. Sonday-aq, ulıwma aqıl uqıplılıqların hám arnawlı uqıplılıqlardı ayırıp shıǵaradı. Ulıwma aqıl uqıplılıqları-tek qanday da bir ǵana xızmette emes, al xızmettiń kóplegen túrlerin orınlaw ushın zárúr uqıplılıqlar boladı: bul

uqiplılıqlar bir emes, al bir qatar belgili dárejede biri-birine megzes xızmetlerdiń keń toparı qoyatugın talaplarǵa juwap beredi.

Oqıwshılardaǵı Konstuktivlik - texnikalıq uqiplılıqlar texnikalıq qurallardıń artıqmashlıqların hám jetilispegenlerin kóriwge múmkinshilik beretuǵın texnikalıq qurallar tarawındaǵı baqlawshılıq; keńislik túsiniqleriniń sarraslıǵı hám qızıqlıǵı; kombinatorlıq uqiplılıq (usı túyinlerden, detallardan jańa kombinaciyalardı qurastırıw, hárqıylı materiallardıń qásiyetlerin salıstıra alıw uqıbı); texnikalıq oylaw (texnikalıq, qúrılmalardıń logikasın túsine bilıw uqıbı) sıyaqlı komponentlerdi qamtıydı

Balalardaǵı muzikalıq uqiplılıqlar namalardı qızǵınlıq tásir jaǵınan qabıl etiwde hám ańsat tanıp alıwda kórinetuǵın saz sesleriniń kelisiwi sezimi, namanı esitiwden-aq onı sarras tákirarlay alıwshılıqta (basqasha etip aytqanda, muzikalıq este saqlawda) kórinetuǵın esitip kóz aldına keltiriw uqıbı, muzikalıq-ırǵaqlıq sezim -ırǵaqtı seziw hám onı takirarlay alıw uqıbı sıyaqlı uqiplılıqlardıń birigin quraydı. Oǵada kúshli qatıqulaqlıq sestıń pátin basqa úlgi menen salıstırmastan sarras belgiley alıw uqıbı da úlken áhmiyetke iye boladı. Usı barlıq bólek bólek uqiplılıqlar negizgi uqiplılıqtıń muzikalıqtıń átirapına toparlasıp jıynaladı.

Oqıwshılardaǵı dóretiwshilik aktivlikti hám estetikalıq pozciya, biriktiriwshi bólek-bólek uqiplılıqlar-baqlawshılıq, tásirleiwshilik qabıl etilgen nárseni qızǵınlıq tásiri jaǵınan bastan keshiriw, yadtıń ayqın kórgizbeli obrazlarınıń bolıwı, sonday-aq tildıń qızǵınlıq tásirliwligi, obrazlılıǵı hám kórkemliwligi sıyaqlı negizgi qásiyetler ádebiy uqiplılıqlardıń tiykarın quraydı.

Anaw yamasa minaw xızmetti tabıslı ámelge asırıw hátte uqiplılıqlar bolǵan jaǵdayda da oqıwshınıń sıpatlarınıń belgili dárejede birigiwinen gárezli boladı. Oqıwshı shaxsınıń tiyisli baǵdarlanıwshılıǵı, onıń qızǵınlıq tásirin jigerlilik qásiyetleri menen birikpegen tek uqiplılıqlardıń ózi ǵana joqarı jetiskenliklerge alıp kele almaydı. Uqiplılıqlar bárinen de burın tiyisli xızmetke aktiv túrde unamı qatnas jasaw, oǵan qızıǵıw, onıń menen shuǵıllanıwǵa beyim bolıw menen tıǵız baylanıslı boladı, al usı beyimlik rawajlanıwdıń joqarı dárejesinde qattı qumartıp qızıǵıwshılıqqa, xızmettiń usı túrinde turmıslıq zárúrlikke aylanadı.

Qızıǵıwshılıqlar obyektı bilip alıwǵa, onı mayda-shúydesine shekem muqıyatlap úyrenip alıwǵa umtılıwda juzege shıǵadı. Beyimlilik tiyisli xızmetti orınlawǵa umtılıw boladı. Shaxstıń qızıǵıwshılıqları hám beyimliliǵı bárqulla sáykes kele bermeydi. Muzıkaǵa qızıǵıw hám onıń menen shuǵıllanıwǵa beyim bolıw múmkin. Sport penen qızıǵıw hám hátte azanǵı shınıǵıwdı islemesten, tek jańashır hám sporttı jaqsı bilıwshi adam ǵana bolıp qa-la beriw múmkin. Biraq, belgili bir xızmetke uqiplılıqlı bolǵan balalarda hám egedelerde qızıǵıwshılıqları menen beyimliliǵı qáde bolǵanınday-aq birigip ketedi.

Belgili bir oqıw xızmetine qızıǵıwshılıq hám beyimlilik ádette oǵan uqiplılıqlı bolıwdıń rawajlanıwı menen birlikte rawajlanadı. Máselen, baslawısh klass oqıwshısınıń matematikaǵa qızıǵıwshılıǵı hám beyimliliǵı onı usı pán menen qattı shuǵıllanıwǵa májbúr etedi, al usı nársenı óz gezeginde matematikalıq uqiplılıqlardı rawajlandıradı. Rawajlanıp atırǵan matematikalıq uqiplılıqlar matematika tarawında belgili bir jetiskenliklerdi, tabıslardı támiyinleydi, al bul oqıwshıda quwanışlı qanaatlanıw sezimin tuwdıradı. Usı sezim pánge degen qızıǵıwshılıqtı, onıń menen shuǵıllanıwǵa beyimlilikke taǵı da artıra beredi.

Oqıw xızmetinde tabısqa erisiw ushın uqıplılıqlardan, qızıǵıwshılıqlardan hám beyimlilikken tısqarı xarakterdiń bir qatar belgileri, bárinen de burın miynet súygishlik, shólkemleskenlik, jıynaqlılıq, maqsetke umtıwshılıq, tabanlılıq, tártiplilik zárúr bolıp esaplanadı.

Eger de usı sıpatlar bolmaǵan jaǵdayda, hátte eń kórnekli uqıplılıqlar isenimli, anaǵurlım úlken jetiskenliklerge alıp kelmewi mumkin.

Oqıwshı shaxsınıń ózine-ózi sın kózi benen qarawshılıǵı ózine talapshańlıǵı sıyaqlı sıpatlar oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı. Usı sıpatlar miynettiń dáslepki nátiyjelerine qanaatlanbawshılıqtıń hám taǵı da jaqsıraq, jetilistirilgenirek etip islew tilegin tuwdıradı.

Baslawısh klass oqıwshılarında xarakterdiń kishiyeıllik sıyaqlı belgisi de oǵada áhmiyetli boladı. Asa maqtawdan hám tań qalıwshılıqtan kelip shıǵatuǵın óziniń ózgesheliklerine teńi-tayı joq ekenine iseniw kóbinese uqıplılıqlardı nabıt qıladı, óytkeni bunday jaǵdayda tákabbırlık, ózin-ózi maqtaw hám ózimshillik, dógerek-átiraptaǵı adamlardı mensinbewshilik qálıplesedi. Oqıwshı óz miynetiniń ónimin jetistiriw ústinde islemey qoyadı, tosqınlıqlar onda ashıwshaqlıq hám túsinbewshilik payda etedi, al bunıń barlıǵı uqıplılıqlardıń rawajlanıwın irkedi.

Uqıplılıqlardıń joqarı dárejede rawajlanıwın talant dep ataydı. Talant - bul bir jaǵınan, belgili bir xızmetti ayrıqsha tabıslı, dóretiwshilik túrde orınlawǵa múmkinshilik beretuǵın uqıplılıqlardıń, ekinshi jaǵınan, usı xızmetke beyimlilikke oǵan degen ózine tán zárúrliktiń, úshinshi jaǵınan, qattı miynet súygishlik hám tabanlılıqtıń eń qolaylı birigiwi boladı. Talant tek ilim hám iskusstvo tarawında ǵana emes, al insannıń hárqanday xızmetinde de júzege keliwi itimal.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргалликда барпо этамиз. - Т.: “ Ўзбекистон”, 2016.
2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб - интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятини кундалик қондаси бўлиши керак. - Т.:” Ўзбекистон”, 2017.
3. Иванов П.И., Зуфарова М. «Умумий психология», Т., 2008
4. Karimova V.M. Psixologiya T-2002 y
5. Davletshin M.G Umumiy psixologiya T-2002 y
6. Крутецкий В.А. Психология. (ққ тилине аўдарма Т.Сапарбаев) Нөкис. 1991.
7. Кузмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя. — Л., 1985.
8. Немов Р. С. Психология: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3-х кн. Кн. 1:Общие основы психологии. — 2-е изд. — М: Владос, 1998.
9. G'oziev E.G' Umumiy psixologiya 1-2 kitob T-2002 y
10. Хайдаров Ф.И., Халилова Н.И. «Умумий психология», Т., 2010
11. Tajimuratova S. BASQARIW DÁREJESIN ILIMIY DÁREJEDE RAWAJLANDIRIW //NRJ. – 2024. – Т. 1. – №. 2. – С. 24-27.

Internet saytları:

12. www. tdpu. Uz
13. www. pedagog. Uz
14. www. Ziyonet. uz